

Sopianae és Lugio a markomann-szarmata háborúk idején (Kr.u. 166–180)

GÁBOR OLIVÉR

*Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály
7621 Pécs, Káptalan u. 5.
e-mail: gabor.oliver@jpm.hu*

Rezümé: A markomann-szarmata háborúk első szakasza valószínűleg nem érintette Pannonia DNy-i részét. A Kr.u. 177–178. évi szarmata támadások során azonban már nem csak a limes menti erődök, de a tartomány belső részének települései is veszélybe kerültek. Sopianae ekkor még nem volt város, és nem voltak falai sem, így kevésbé volt védhető. Éremmel datálható égett rétegek segítségével következtethetünk ekkor történt pusztulására. Lugio erődje viszont közvetlenül a szarmata határnál feküdt, és Marcus császár előkerült bronz portréja datálta legalsó római kori égésrétegét a háborúk idejére.

Kulcsszavak: markomann-szarmata háborúk, Marcus Aurelius, Sopianae, Lugio, 2. század

Sopianae and Lugio during the Marcomannic-Sarmatian Wars (166–180 AD)

Summary: *The first phase of the Marcomannic-Sarmatian wars probably did not affect the southern part of Pannonia Inferior. During the Sarmatian attacks of 177–178 AD, however, not only the fortresses along the Limes, but also the settlements in the interior of the province were threatened. Sopianae settlement was not a town at that time, and had no walls, so it was not very defensible. With the help of burned layers that can be dated with coins, we can infer its destruction at that time. Lugio castellum, on the other hand, lay directly on the Sarmatian border, and its lowest Roman age burnt layer is dated to the time of the wars by a bronze portrait of Emperor Marcus.*

Keywords: *Marcomannic-Sarmatian wars, Marcus Aurelius, Sopianae, Lugio, 2nd century*

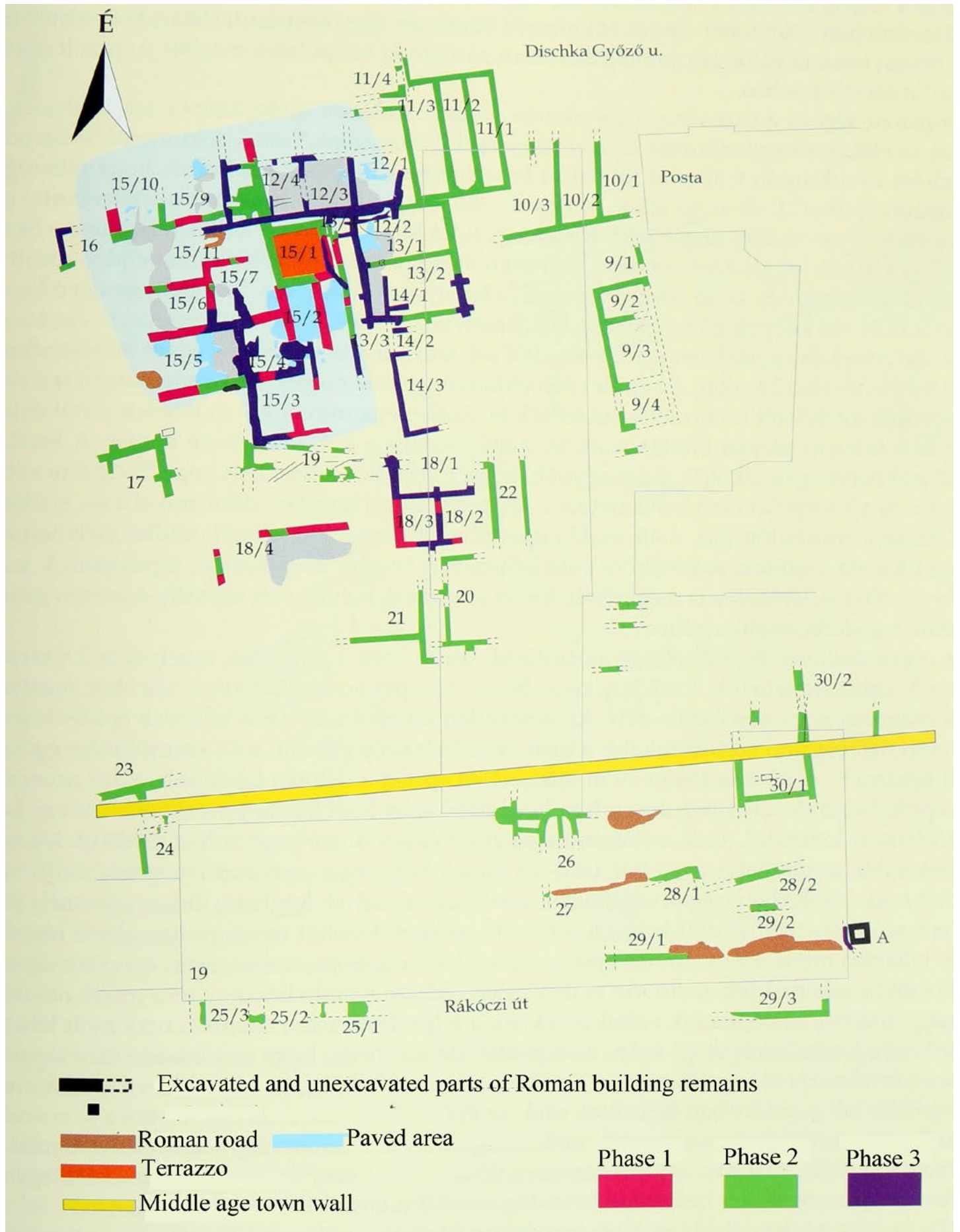
Bevezető

A Kr.u. 166–180 között lezajlott markomann-szarmata háborúk első hulláma nem érintette Kelet-Pannonia déli részét.¹ Kr.u. 166-ban a Pannóniára törő langobardokat és obiusokat Vindex és Candidus csapatai még északon megállították.² A Kr.u. 167–169 közti harcok is inkább innen Ny-ra, illetve Daciában folytak. Kr.u. 170-ben a germánok betörték Itáliába, a szarmaták és costobokok pedig Kr.u. 171-ben elértek Atticáig. Ezek után a Római Birodalom hadserege ellentámadásba lendült, és a háború barbár területeken folyt tovább. A szarmaták által Kr.u. 175-ben szabadon engedett 100.000 római hadifogoly³ között talán még nem voltak ott Sopianae lakói. Dk-Pannoniát leginkább a Kr.u. 178. évi yazig-szarmata betörés sújthatta,⁴ így ha a Kr.u. 179–180. évi római győzelmek után is kiszabadultak hadifoglyok, azok közt már lehettek Sopianae-ból vagy Lugióból származó rómaiak is.

1. kép

- 1 Mócsy András szerint a háborúk idején a legnagyobb pusztítások Kr.u. 167–171 és 177–178 között érhatték Pannoniát. *MÓCSY* 1974, 23.
- 2 *CASSIUS DIO* LXXI 3.
- 3 *CASSIUS DIO* LXXI 16.
- 4 A település pusztulását ennél egy évtizeddel előbbre, Kr.e. 169-re datálja: *VITSY* 2013, 105.

2. kép

A háború nyomai Sopianae-ban

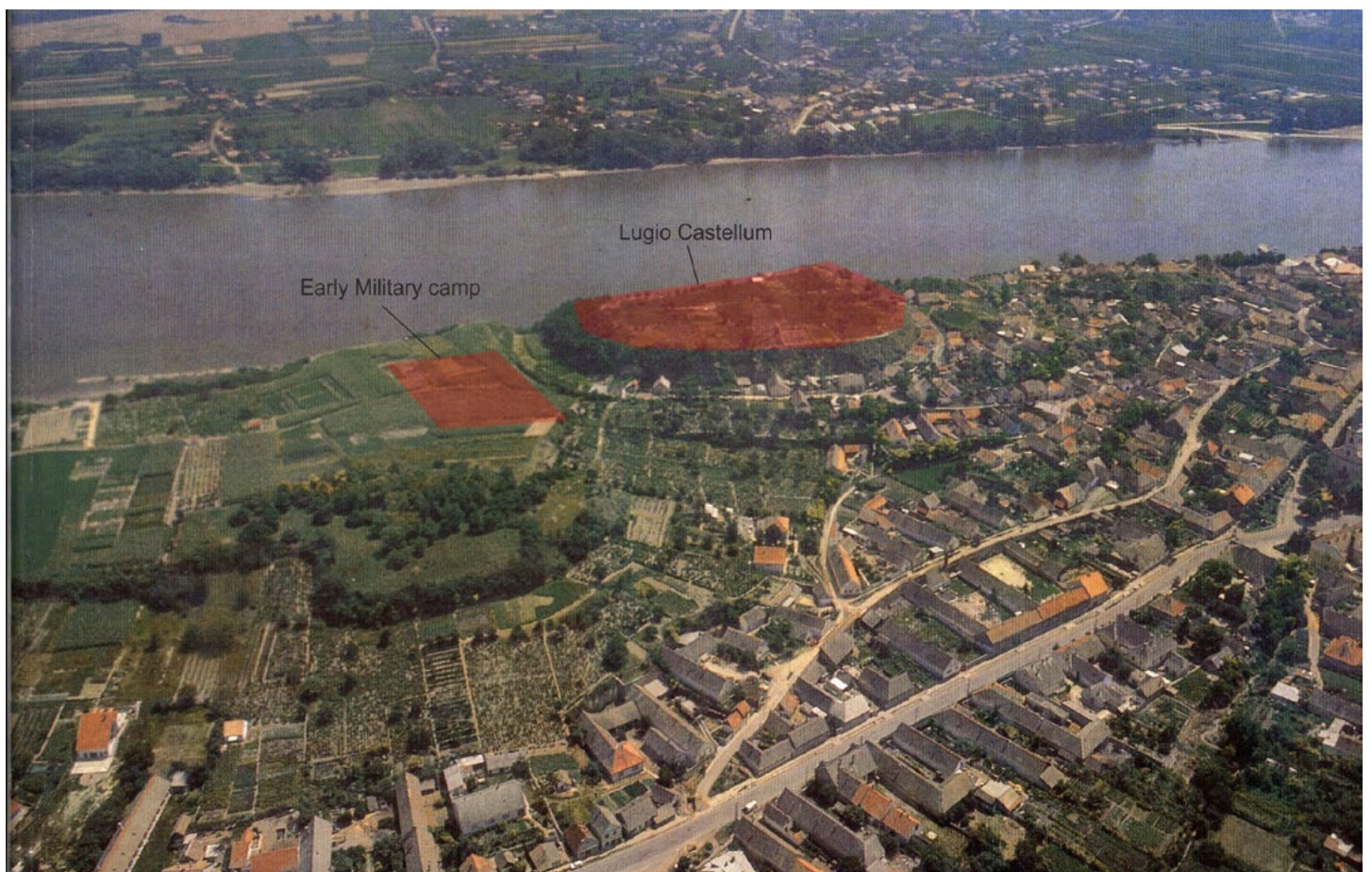
Sopianae-ról kevés korabeli írott forrás áll a rendelkezésünkre.⁵ A település Kr.u. 1–2. századi történetét ezért leginkább régészeti kutatások eredményei alapján ismerjük.⁶ A Mecsek lábán és az előtte levő mocsaras terület dombjain kialakult kelta alapítású és névadású telepek⁷ élete a római fennhatóság alatt is folytatódott. A Kr.u. 1. századtól provinciális falvak (vici) laza láncolata érzékelhető (Sopianae tér – Kossuth tér – Hőerőmű – Málom)⁸ – valószínűleg innen ered Sopianae név többes számú alakban történő használata. A települések házai földbemélyített, felmenő falú, és/vagy cölöpszerkezetes tapasztott falu épületek voltak.⁹ A mai Sopianae téren a Kr.u. 2. században még iparterület (fazekas műhely) volt,¹⁰ ami a szarmata-markoman háborúk során elpusztult. A rombolást Antoninus Pius érmével datált égersréteg jelöli.¹¹ Háborús időszakra utalnak továbbá a Pécs környékén, a Baranya vármegyei Alsómocsoládon,¹² Pellérdén,¹³ és Szemelyben¹⁴ elrejtett éremkincsek,¹⁵ melyek utolsó veretei ugyan néhány évvel korábbiak, de elrejtésük terminus post quem erre az időre datálható.

A települések pusztulásrétege fölé épült későbbi házakat már Septimius Severus kori érmek datálták. Ezek a Kr.u. 2. század végétől emelt épületek lehettek Sopianae első kőházai.¹⁶ A településen kívüli iparterület lakónegyedévé válása pedig Sopianae háborúk utáni növekedését mutatja.¹⁷ A település tehát a markomann-szarmata háborúk idején még több házcsoporthoz (vici) állt, és valószínűleg Kr.u. 178-ban pusztult el. Várossá való fejlődése pedig csak ezt követően indult meg.¹⁸ (2. kép)

- 5 Írott források: *Itinerarium Antonini* 231,9 232,8 264,1 267,5. *AMMIANUS MARCELLINUS* XXVIII 1. 5. *MÓCSY* 1962: *Sopianis*. Epigráfiai emlékek: *FÜLEP – BURGER* 1974.; *POZSÁRKÓ* 2004. Felirat Sopianae feltételezett nevével: *CIL* III 3293. Felirat Sopianae temetőjének feltételezett patrocíniumával: *FÜLEP* 1962, 41–45.; *MÓCSY* 1990, 373.
- 6 Sopianae kutatástörténeti összefoglalója: *FÜLEP* 1984, 9–11. Bibliográfiája: *LENGVÁRI* 1994–95, 2004. Régészeti ismereteinek összefoglalásai: *FÜLEP* 1984; *NAGY* 1987–88; *KÁRPÁTI* 2004; *VISY* 2013; *GÁBOR* 2016, 11–14.
- 7 Kelta (Hercuniates), ill. pannon-illyr (Andizetes?) népelemek éltek a Mecsek előterében a rómaiak előtt: *MARÁZ* 2013, 91.; *VISY* 2013, 97.
- 8 Korábbi elképzelések szerint Sopianae már a 2. században megkapta a városi rangot *FÜLEP* 1984, 270., ami kevésbé valószínű: *NAGY* 1987–88, 239–240.; *VISY* 2013, 105.; *GÁBOR* 2016, 11–12.
- 9 I. építési periódus: *FÜLEP* 1984, 32–35.; *NAGY* 1987–88, 221.
- 10 *VISY* 2013, 104.
- 11 *FÜLEP – BURGER* 1979, 232.; *KÁRPÁTI* 1993, 41. 1994, 44.; *KOVALICZKY* 2005, 24–30.; *VISY* 2013, 104.
- 12 Az 1296 darabból álló alsómocsoládi ezüstpénz kincslelet legkésőbbi érmét Kr.u. 161–169 évek közt verték: *GOHL* 1905, 75–79; *FÜLEP – BURGER* 1979, 305.; *KOVÁCS* 2005, 193.
- 13 A pellérdi érmek közt Lucius Verus veretei voltak a legutolsók: *RÉTHY* 1895, 88.; *FÜLEP – BURGER* 1979, 312.
- 14 A személyi kincs 129 db ezüstérme közt Antoninus Piusé volt az utolsó: *KERÉNYI* 1951–52, 4.; *FÜLEP – BURGER* 1979, 227.; 314.
- 15 *VISY* 2013, 105.
- 16 Ezek a házak majd a Kr.u. 259–260-ra tehető roxolán támadás során pusztulnak el: *FÜLEP* 1984, 33.; *VISY* 2013, 113.
- 17 *VISY* 2013, 104.
- 18 Kelet-Pannonia városiasodása Hadrianus alatt kezdődött: *MÓCSY* 1962, 597.; *TÓTH* 2006, 59.; *VISY* 2013, 101. Sopianae ettől egy évszázaddal lemaradt.

A háború nyomai Lugio területén

A Dunaszekcsőn (Baranya vm.) talált észak-itáliai sigilláták és korai pénzek alapján a rómaiak a Kr.u. első század második felében telepedtek meg itt. A római erődítmény első neve *Lugio* volt.¹⁹ A Kr.u. 2. században már valószínűleg kőbe épített castellum a Várhegyen állt. (3. kép) A Kr.u. 4. században a castellum új neve *Florentia* lett.²⁰ (4. kép) Az erőd mellett húzódott a limes-út,²¹ egy másik út pedig a Duna túlsó partján indulva a szarmata Barbaricumon át Dacia felé vezetett.²² A Kr.u. 1–2. században a *cohors I. Alpinorum*,²³ és a *cohors II. Asturum et Callaecorum equitata*²⁴ állomásozott itt. Marcus Aurelius a markomann-szarmata háborúk idején akár személyesen is ellátogathatott Lugioba, hiszen nyolc téli táborban jelen volt,²⁵ és később legalább egy másik császár is eljutott ide.²⁶

3. kép

¹⁹ PTOLEMAIOS. II 15, 3.: Λογίωυού. Lussonium és Teutoburgium között; *It. Ant.* 244 2: *Lugione* abl.; *Tabula Peutegrina*: *Lugione* abl.; *Notitia Dignitatum* occ. 22., 53., 58.; *GEOGRAPHUS RAVENNAS* 220, 7.: *Lugione* abl.; *Codex Iustiniani* IX, 20. 10–11.: *Lucione*; További adatok: *CIL* III 3298–3302.; 15148.; 10277–78.; 10668d.; *RIU* 4, 1038–1045.; *GÁBOR* 2003.

²⁰ MÓCSY 1965 *Notitia Dignitatum* occ. 33, 44.

²¹ VISY 1978, 236.; MÓCSY – SZABÓ 1990, 121.

²² KŐHEGYI 1969–70, 115.; MÓCSY – SZABÓ 1990, 123., 189., 299.

²³ *CIL* XVI 4 – 60 6 2 VISY 1985–86, 24–25.

²⁴ *CIL* XVI 26 – 80 7 13 VISY 1985–86.

²⁵ KEHNE 2016, 199. - Marcust egyébként a nyári táborokba még Faustina is elkísérte (*mater castrorum: Historia Augusta, vita Marci* 26).

²⁶ Diocletianus két rendeletet adott ki Lugioban: *Codex Iustiniani* 9 20 10–11.

4. kép

5. kép

Lugio castellum köveiből a középkorban és a török korban várakat, az újkorban pedig templomot és lakóházakat építettek. Tovább rombolták a római kor emlékeit a rabló ásatások, és a Duna 19. századi szabályozása miatt történő hegyomlások (suvadások/szeletes süllyedés). Mindezekért kimondottan sajnálatos, hogy a castellum területén tervásatás eddig még nem folyhatott.

A kutatás korábbi álláspontja szerint a háborúk során (Kr.u. 166–180) Pannoniában inkább csak a polgári települések szenvedtek nagyobb kárt, míg a katonai táborok ritkán pusztultak el.²⁷ Ezt alátámasztó írott forrás lenne Marcus Valerius Maximianus Kr.u. 170-ben történt expedíciójának említése, miszerint Pannoniacsapataielszigeteltenvédekeztek(táboraikban?).²⁸ Akésőbbiekben a források szerint szarmaták Kr.u. 173 telén támadhattak Pannoniára, de a Duna jegén zajlott csatában vereséget szenvedtek,²⁹ így nem tudni, hogy ekkor milyen mértékű pusztítás történt a limesnél. Dél-Pannonia határ menti táborainak többségét valószínűleg inkább a háborúk második szakaszában, Kr.u. 177 után érte komolyabb szarmata támadás.³⁰

²⁷ MÓCSY 1974, 23.

²⁸ *L'Année Épigraphique* 1956, 124.

²⁹ *CASSIUS DIO* LXXI, 7.

³⁰ Az első háború germán betörései (Kr.u. 170) által okozott pusztulásrétegek jellemzően Pannonia Superiorban kerülnek elő. A második háború szarmata támadásainak (Kr.u. 178) nyomai viszont inkább Pannonia Inferiorban észlelhetők. A 179–180. évi háborús nyomok Pannonia limes menti katonai táborokban ma már megfoghatók, és érmek, valamint másodlagosan megégett Antoninus kori sigilláták (Lezoux, Ittenweiler, Reinzabern) segítségével datálhatók: *GÁBLER* 2017, 21., 23–24. A Pannoniában elpusztult limes menti táborokat a háború után újjáépítették, és modernizálták. A fatáborok kő védműveket kaptak (Carnuntum-auxiliaris, Quarata, Ad Statuas, Celemantia, Ulcisia Castra, Aquincum auxiliaris tábor, Campona, Matrica, Vetus Salina, Intercisa), megjelentek az erőd fal síkjából kiugró új típusú bástyák. Kialakult egy új erődítés típus, az őrtorony (*burgus*): egy intercisai műhelyben előkerült 16 építési felirat alapján a nagyobb őrtornyok és a kisebb erődítmények (*praesidiae*) mind Commodus idején, Kr.u. 183–185 között újonnan épültek Aquincumtól délre Pannonia Inferior területén: *SZABÓ – BORHY* 2015, 122–125. Még érdekesebb, hogy Carnuntum legióstáborának tájolása Kr.u. 200 körül megváltozott: *GÁBLER* 2017, 24.

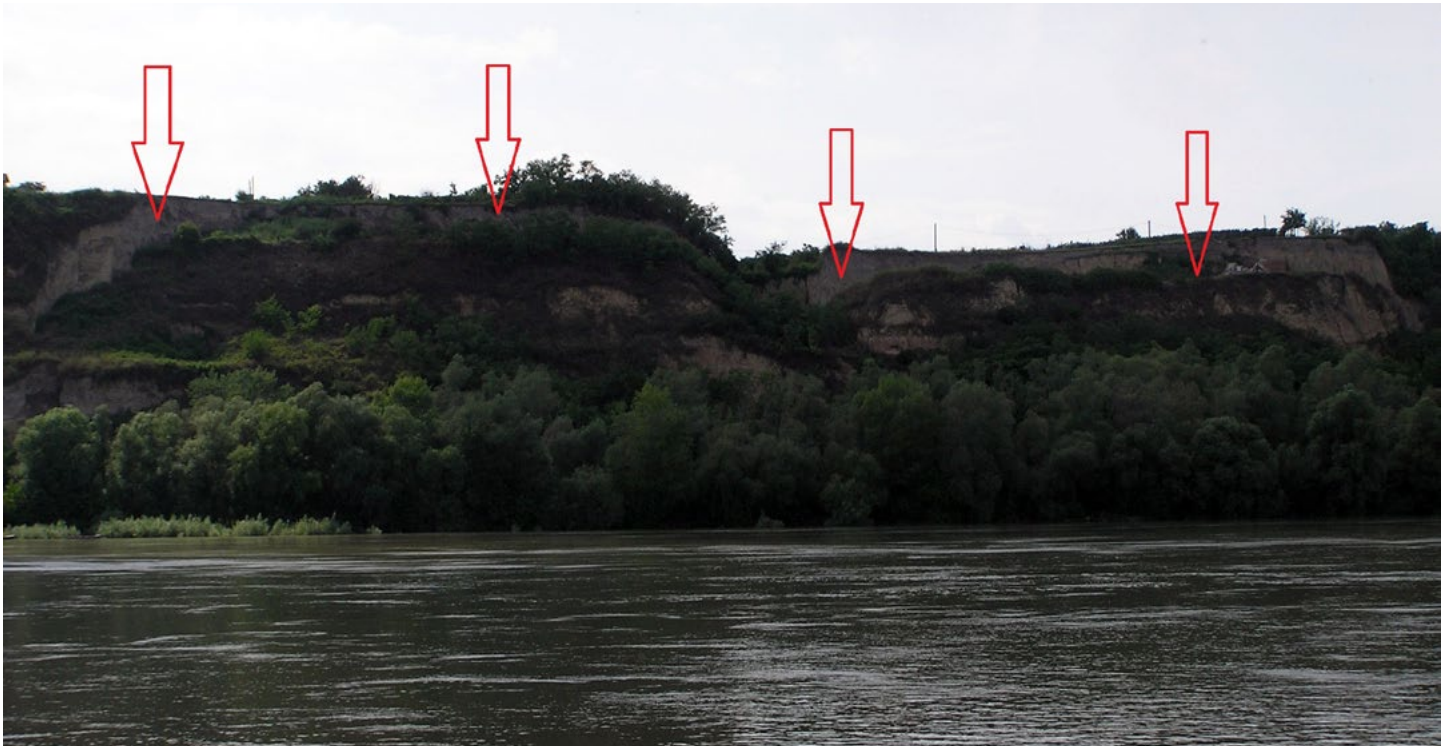

6. kép

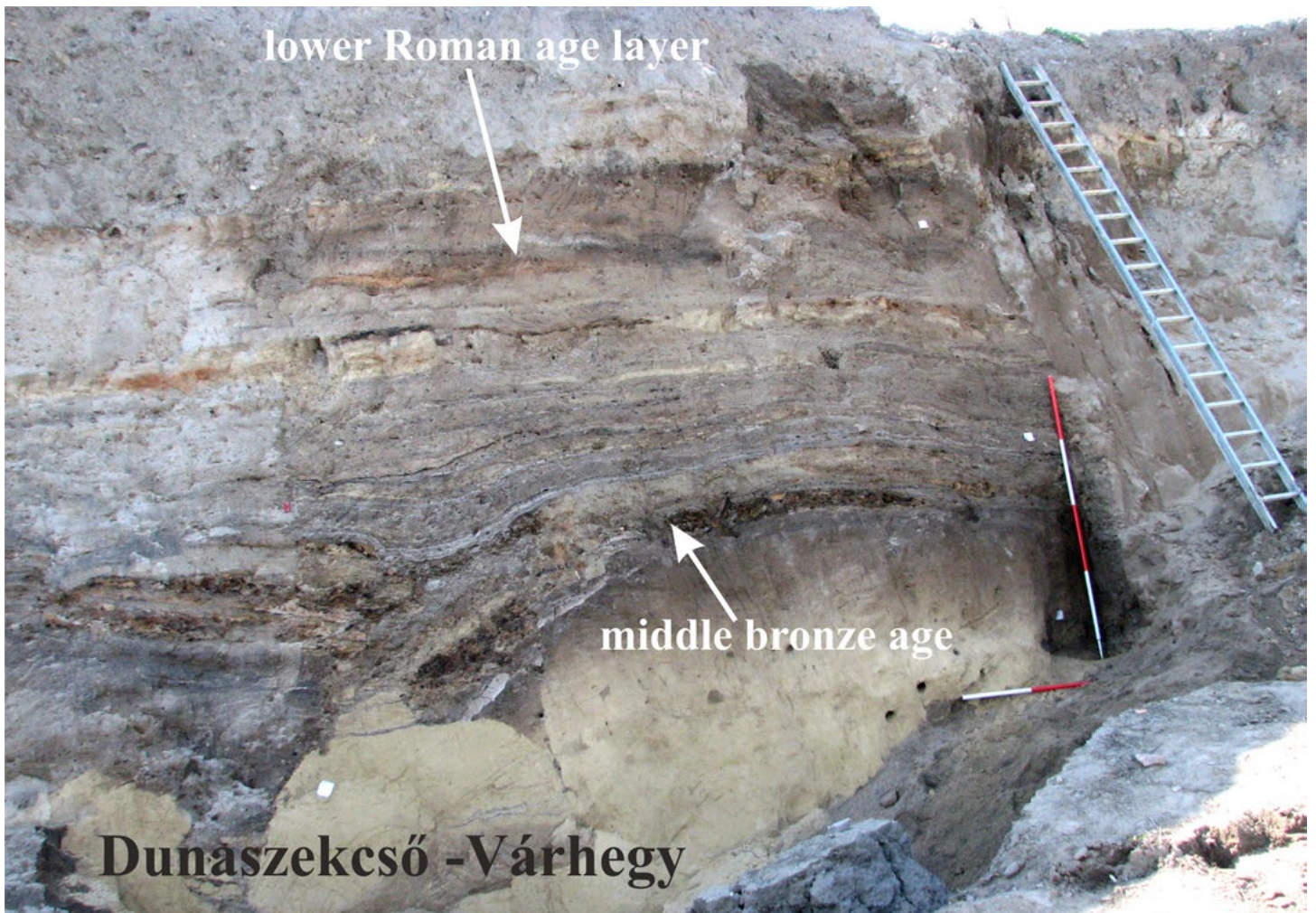
A háború pusztításának legfontosabb bizonyítéka az előkerült bronz Marcus portré.³¹ (5. kép) A császár-portré a Várhegy középső részén, a tábor első építési korszakához tartozó leégett kőépület omladékai között került elő egy leletmentésen, 1974-ben. Ez az épület a principián, a gyülekezőhelynél álló táborig szentély lehetett, ahol a hadijelvényeket és a mindenkori császár képmását őrizték. (6. kép) Az épület bejáratának nyoma nem maradt fenn. Az ásatási fénykép alapján a szobor a Várhegy mai felszínétől számítva körülbelül 2 m mélyen volt, amely mélység megegyezik a természetes metsztfalban talált legkorábbi római kori égésréteg mélységével. Dunaszekcső-Várhegy (Lugio castellum) régészeti rétegei azonban nem kutatás során, hanem a Várhegy K-i oldalának 2008. február 12-én történt leomlása (7. kép) okán váltak láthatóvá, így ásatás híján a rétegek pontosabb beazonosítására nem volt mód. A felismerhető római kori égésrétegek közül valószínűleg a legalsó köthető a szarmaták Kr.u. 177–178. évi betöréséhez. (8. kép) Ugyanakkor Várhegy D-i oldalában megtisztított metsztfal megtalált római rétegei már egy 3. századi átépítésről tanúskodnak. A metsztfalban látható szakaszosan betemetődött árok betöltésében égésréteg látszott, és 3. századi leletek kerültek belőle elő. (9. kép) Ez az árok a castellum D-i falán kívül, arra merőlegesen húzódott. Marcus idején még használatban lehetett, és talán az erődbe felvezető utat védte.³²

³¹ KOVÁTS 1984; MARÁZ 1996, 131–132.; MARÁZ 1997; BORHY 2009; MRÁV 2015–16, 174., 188., 196.

³² A táborba a Várhegy D-i oldalán felvezető út maradványát építkezés során sikerült megfigyelni. MARÁZ 1997, 11., 25

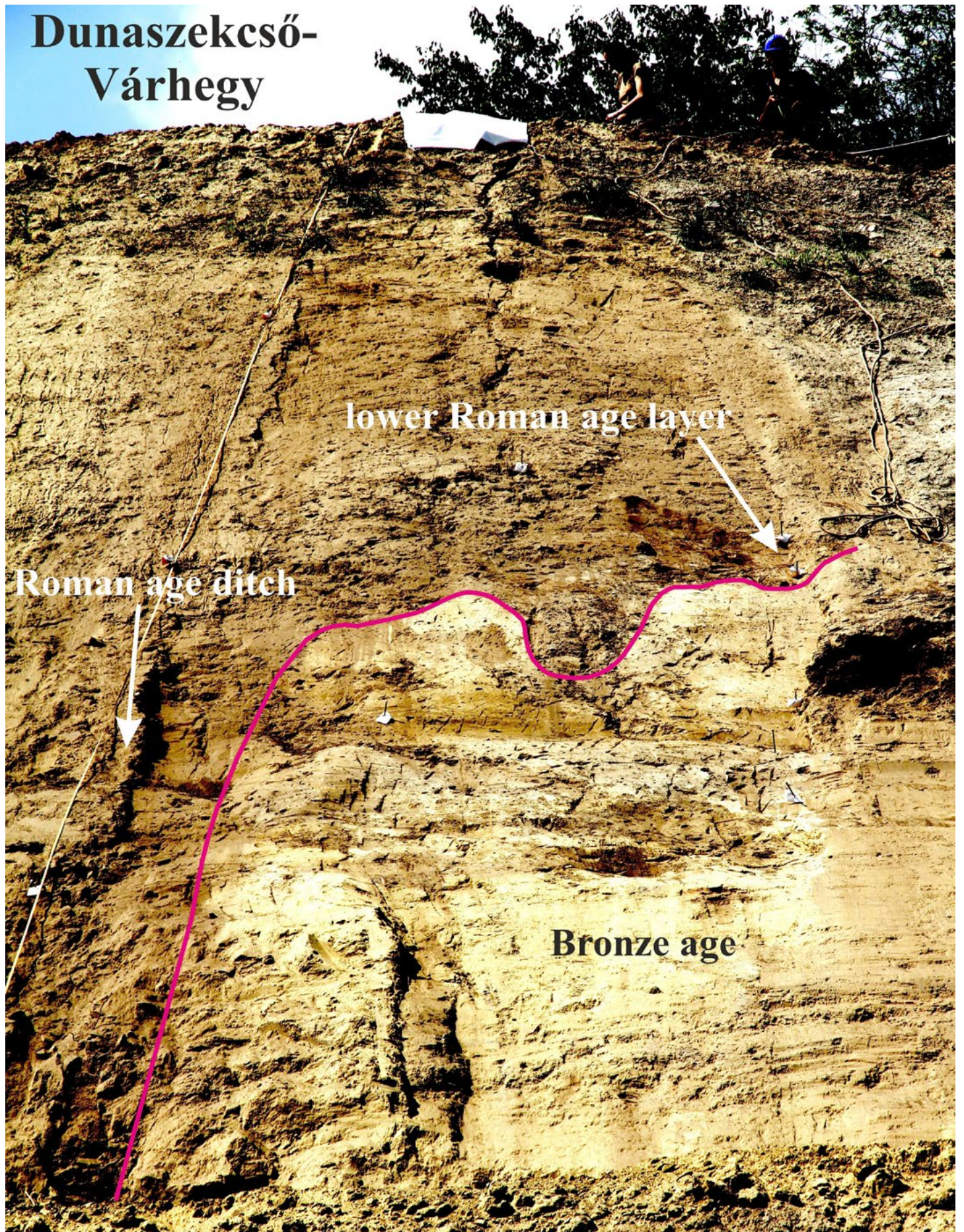
7. kép

8. kép

Dunaszekcső- Várhegy

9. kép

A Marcus portré a 2. századi hivatalos portrészobrászat stílusát mutatja.³³ Az Antoninus császárokra jellemző szakállas, távolba néző, filozófus idealizált³⁴ ábrázoláson egy 30-40 éves férfi látható.³⁵ Marcus Aurelius pedig éppen 40 évesen, Kr.u. 161-ben lett császár. A császárképeket egyrészt a legatusok és praesesek vitték magukkal kiküldetési helyükre, hogy mutassák lojalitásukat az őket megbízó császárhoz,³⁶ másrészt hatalomra kerüléskor az uralkodók az alattvalók tájékoztatására maguk is szétküldték szobraikat a birodalom nagyobb városaiba, csakúgy, ahogy a pénzekben is rögtön megjelent a portréjuk.³⁷ Harmadrészt persze a katonák maguk is állíthattak oltárt vagy szobrot a császár tiszteletere.³⁸ A lugioi Marcus-fejen ábrázolt életkor alapján a szobor elkészítésére a Kr.u. 160-as évek elején, valószínűleg Marcus uralmának kezdetén került sor. Lugio katonai táborának közepén, a szentélyben felállított és tisztelt szobor funkciója az egyetértés hirdetése volt:³⁹ Jelképezte a hadsereg lojalitását és hűségét, valamint a császár katonák felé mutatott figyelmét és kegyét.

Marcus életnagyságúnál nagyobb méretű bronzportréjának hátsó része lapos és kevésbé kidolgozott, így valószínűleg fülkében vagy fal előtt állították fel.⁴⁰ A szobor nyaka alatt ép vonalú peremrész is van, ami azt mutatja, hogy eredetileg vagy csak büszknek szánták, vagy cserélhető fejről volt szó.⁴¹ Utóbbi esetben teljes alakos császárportré része lehetett.⁴² A szobor nem olvadt meg, de helyenként másodlagosan megégett,⁴³ alja pedig roncsolódott. Így feltételezhető, hogy háborús események során döntötték le.⁴⁴ A tábor később újjáépítő rómaiak már nem is tudtak róla, hiszen az elplanírozott romok alatt maradt. A szobor ledöntésének ideje valószínűleg megegyezik a castellum pusztulásának feltételezett dátumával: Kr.u. 177-178.⁴⁵

33 *MARÁZ* 1997, 12., 27.

34 „a melankolikusan átszellemült portré-megformálásban könnyen felismerhető a sztoikus filozófia képviselője, aki a korszak emberideálját is megtestesítette”. *MARÁZ* 1997, 9., 23.

35 *MARÁZ* 1997, 14., 28.

36 Id. Notitia dignitatum – insignia praefecti praetorio Illyricum.

37 A pénzek és portrék alapján fogadták a birodalom alattvalói a császárok legitim hatalmát, a saját képével vert pénzek osztása minden új császár legelső cselekedetei közé tartozott. *ANDO* 2000, 212-213.

38 Ilyen volt Lugióban a cohors I Noricorum Gordiana Equitata lovas egység által Gordianus császárnak állított oltár: RIU 4. 1984, No1044.

39 *Concordia exertituum* (Nerva), illetve *concordia militum* (Kr.u. 3. század).

40 Contra Florentiam ellenerőd (Dunafalva, Bács-Kiskun vm.) falába másodlagosan beépített császárfeliratos oltárkövek kerültek elő, melyek valószínűleg Lugióból kerültek oda. Septimius Severus oltár: CIL III, 10277., illetve a már említett Gordianus oltár: RIU 4. 1984, No1044.

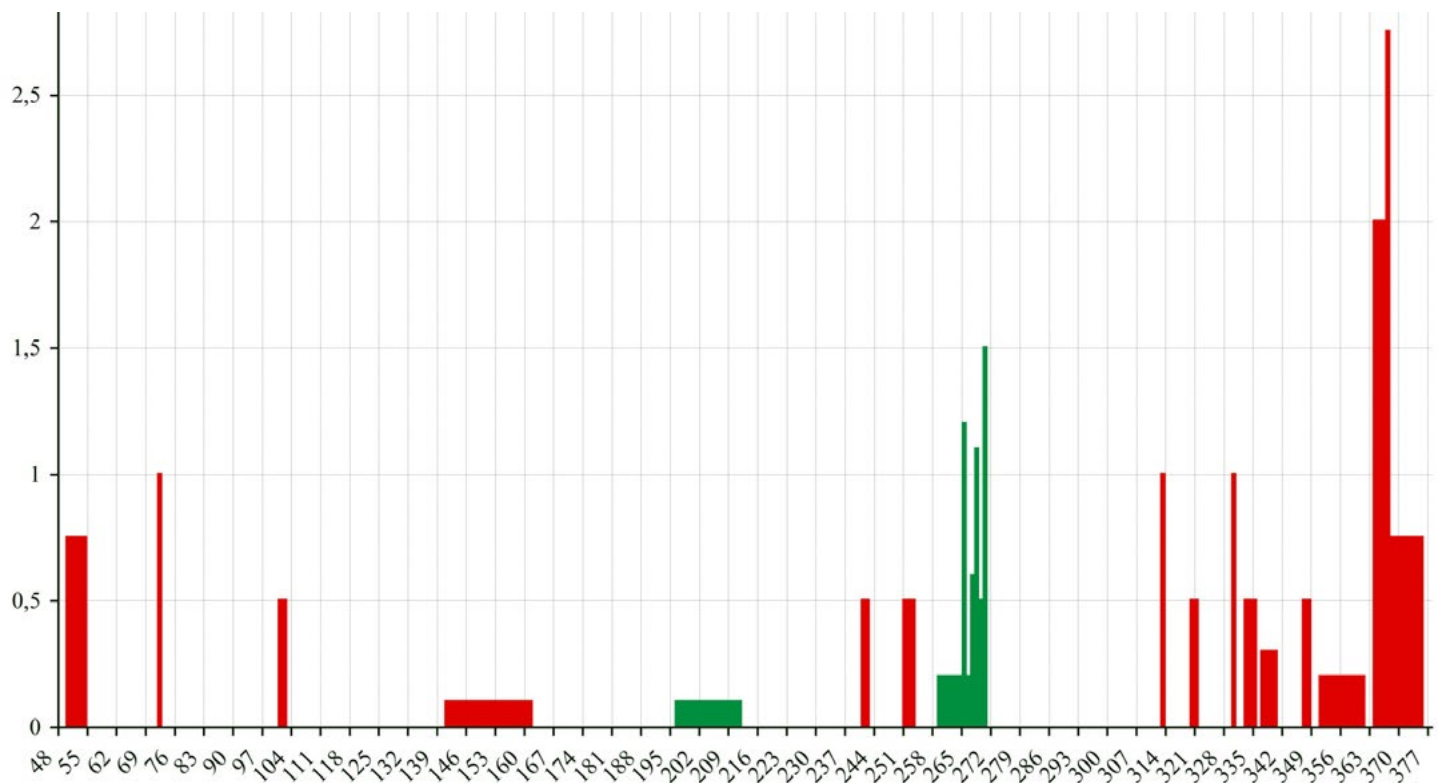
41 *MARÁZ* 1997, 14., 28.

42 A Pannoniában talált nagybronz szobrok többsége életnagyságú, vagy annál nagyobb, teljes alakos szobor lehetett: Mráv 2015-16, 174. Például Lussoniumban bronz császárláb töredéke: Fazekas et al. 2014. 140-141., Carnuntumban Severus Alexander szoborfej: Weber-Lehmann 2014, 152-153., Mursellában egy 2. századi szobor páncéltöredéke: Szőnyi 1998, 9-18., ujjtöredékek Brigetioban: Radnóti 1942, 244-245., és Vindobonában: Neumann 1972, 28.; Grossmann 2004, 198-200., valamint a MNM-ban: egy kéztöredék. (A pannoniai nagybronz töredékek katalógusa: Mráv 2015-16, 196-198.). Marcus lugioi szobra esetén inkább számolhatunk páncélos öltözékekkel (statue loricateae), mint tógással (statue togatae). A teljes alakos szobrok körülbelül negyede lehetett lovas szobor (Højte 2005, 35 Mráv 2015-16, 174.). Költségkímélő megoldás volt, ha új császár esetén csak a fejet kellett lecserélni. A császárok Rómában felállított lovas szobraikat jellemzően a szenátus szavazta meg, és olyan ünnepélyes harci díszben ábrázolták őket, melyet a városhoz kötődő szertartásokon viselhetek: profectio Augustorum (császárok hadba vonulása), acclamatio imperatoris (a győztes császár köszöntése), vagy a triumphus (diadalmenet).

43 A szobor felületét készítésekor patinálták: *MARÁZ* 1997, 14.; 28. Ez a zöldes patina valószínűleg a tűz hatására színeződött el helyenként vörösesre.

44 Marcus Aurelius szobrai halála után még évekig megtartották a magánházak szentélyeiben (*Historia Augusta, vita Marci* 18.) és a köztereken, míg a hadsereg valószínűleg szorosabban követte az aktuális politikát.

45 Úgy tűnik, hogy Marcus Aurelius a halála után is kapott emlékműveket (*CASSIUS DIO* LXXII, 34.): aranyozott szobrot a szenátus épületében, ill. az oszlop a via Flaminiánál, a campus Martiuson csak Kr.u. 193 körül készülhetett el: *BECKMANN* 2012, 251.

10. kép

A Várhegyen levő castellum területétől É-ra, az egykori vicusban (Szentjános-hegy) 1999-2000 folyamán próbafeltárások folytak.⁴⁶ A Kr.u. 1. századi pénzek mutatják a korai római jelenlétet, mivel valószínűleg itt volt a korai sánctábor. A Kr.u. 2. században kőbe épült katonai tábor viszont már a Várhegyre került, így ettől kezdve számíthatunk a vicus fokozatos kialakulására a Szentjános-hegyen. Itt a Kr.u. 2. századból is ismerünk érmeket, de az utolsó darab (Diva) Faustina Kr.u. 141–161 között vert pénze, míg az ezután következő előkerült darab már Julia Domna Kr.u. 3. század legelső éveiben vert pénze volt.⁴⁷ A markomann-szarmata háborúk idejére datáló érem ezen az ásatáson tehát sajnos nem került elő. Az éremanyag Kr.u. 3. század közepétől érzékelhető ugrásszerű mennyiségi növekedéséből⁴⁸ (10. kép) pedig arra következtethetünk, hogy a vicus intenzív belakása és virágkora inkább a markomann-szarmata háborúk utánra tehető.

⁴⁶ NAGY – GÁBOR 2017.

⁴⁷ NAGY – GÁBOR 2017, 261.

⁴⁸ NAGY – GÁBOR 2017, 262.

Irodalom:

- ANDO, C.* 2000: Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire. London, 2000. <https://doi.org/10.1525/9780520923720>
- BECKMANN, M.* 2012: The Column of Marcus Aurelius. In: M. van Ackeren (ed.): A Companion to Marcus Aurelius. 2012, 251–263.
- BORHYL.* 2009: Császári arcél: Marcus Aurelius filozófikus lugiói bronz portréja. Múzeumcafé 3/4. (2009) 29–30.
- FAZEKAS, F.* et al. 2014: Ein Beinfragment aus dem römischen Auxiliarkastell von Lussonium. In: Gebrochener Glanze. Römische Großbronzen am UNESCO-Welterbe Limes. Bonn–Nijmegen, 2014. 140–141.
- FÜLEPF. – BURGER A.* 1974: Pécs római kori köemlékei (Die römerzeitliche Steindenkmäler von Pécs.) Dunántúli Dolgozatok 7. (1974)
- FÜLEPF. – BURGER A.* 1979: Baranya megye a római korban. In: G. Bándi (ed.), Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, 1979, 223–328.
- FÜLEPF.* 1962: Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben. (Neuere Forschungen im spätrömischen Gräberfeld von Pécs - Fünfkirchen. Archaeológiai Értesítő 89 (1962) 23–46.
- FÜLEPF.* 1984: Sopianae. Archaeologia Hungarica 50. (1984)
- GÁBLER, D.* 2017: Die archäologischen Evidenzen der markomannisch-sarmatischen Kriege (166–180 N. Chr.) in den Donauprovinzen. Študijné Zvesti Archeologického Ústavu sav 61. 2017, 21–40.
- GÁBOR, O.* 2003: Three new finds of the Danubian horseman from Baranya county. In: Pannonica provincialia et archaeologia I. Budapest, 2003, 449–466.
- GÁBOR, O.* 2016: Sopianae késő antik temetői épületei. Kaposvár–Pécs, 2016.
- GOHL Ö.* 1905: A mocsoládi éremlelet. Numizmatikai Közlöny 1905, 75–79.
- GROSSMANN, M.* 2004: Untersuchungen zum Iuppiter- und Kaiserkult im municipium Vindobonense – Ein Diskussionsbeitrag. Fundort Wien 7. (2004) 198–210.
- HØJTE, J. M.* 2005: Roman Imperial Statue Bases from Augustus to Commodus. Aarhus, 2005.
- KÁRPÁTI G.* 1993: In: Régészeti Füzetek I:45 (1993) 41.
- KÁRPÁTI G.* 1994: In: Régészeti Füzetek I:46 (1994) 44.
- KÁRPÁTI, G.* 2004: The Roman Settlement of Sopianae. In: M. Šašel Kos/P. Scherrer (Eds.): The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II. 2004. Situla 42. (2004) 279–286.
- KEHNE, P.* 2016: Zur althistorischen Erforschung der Markomannenkriege. Slovenská Archeológia LXIV/2 (2016) 193–260.
- KERÉNYI, A.* 1951–52: A személyi éremlelet. Numizmatikai Közlöny 50–51 (1951–52) 4–6.
- KŐHEGYI M.* 1969–70: Megjegyzések és pótlás két szombathelyi II. század végi denárlelethez. Savaria (1966–1970) 97–105.
- KOVÁCS P.* 2005: Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk. Pécs, 2005.

- KOVALICZKY G. 2005: Római kori iparnegyed a Sopianae téren. In: G. Szirtes – D. Vargha (eds.): Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Pécs, 2005. 24–30.
- KOVÁTS, V. 1984: Mark Aurel Porträt aus Lugio. In.: Actes du V-VIIe Colloque International sur les Bronzes Antiques. Alba Regia 21 (1984) 89–91.
- LENGVÁRI I. 1994–95: Sopianae kutatás (1977–1992) - Bibliográfia. Baranya, 7–8. Pécs, 1994–95. 97–105.
- LENGVÁRI I. 2004: History of research. In: M. Šašel Kos/P. Scherrer (Eds.): The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II. 2004. Situla, 42. Ljubljana, 2004. 269–270.
- MARÁZ, B. 1996: Le portrait en bronze de Marc Aurèle. In: Bronze et or Visages de Marc Aurèle, empereur capitaine moraliste. Genève, 1996. 131–132.
- MARÁZ, B. 1997: Marcus Aurelius. Bronze Emperor-Portrait from the Roman Lugio. Pécs, 1997.
- MARÁZ B. 2013: Pécs története a késő bronzkortól a római foglalásig. In: J. Vonyó – Zs. Visy: Pécs története I. Pécs, 2013. 69–92.
- MÓCSY, A. 1962: Pannonia. In: Pauly-Wissowa (eds.), Realencyclopädie. 1894–1978. Stuttgart, 516–776.
- MÓCSY A. 1965: Késő római helynévváltozások a Duna-vidéken. Antik Tanulmányok 12 (1965) 103–105. (Idem: Umgetaufte Ortschaften in Pannonien. Archeolosi Vestnik, 19. Ljubljana, 1968. 75–77.)
- MÓCSY, A. 1974: Pannonia and Upper Moesia. New York, 1974.
- MÓCSY A. 1990: Vallás. In: A. Mócsy – J. Fitz (eds.): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990. 368–373.
- MÓCSY A. – SZABÓ M. 1990: Úthálózat. In: A. Mócsy – J. Fitz (eds.): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990, 118–124.
- MRÁV ZS. 2015–16: Nagybronz szoborleletek Pannoniában. Communicationes Archaeologicae Hungariae 16 (2015)–16. 173–208.
- NAGY B. – GÁBOR O. 2017: Lugio északi vicusának éremanyaga az 1999–2000. évi feltárás alapján (Dunaszekcső, Szent János-hegy). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 54. (2017) 255–265.
- NAGY T. 1987–88: Sopianae – Egy új városmonográfia margójára. Antik Tanulmányok, XXXIII. (1987–88) 218–245.
- NEUMANN, A. 1972: Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens. Wien–Köln–Graz, 1972.
- POZSÁRKÓ, CS. 2004: The Historiography and Epigraphy of Sopianae. In: M. Šašel Kos/P. Scherrer (Eds.): The autonomous towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II. 2004. Situla, 42 (2004) 270–276
- RADNÓTI A. 1942: Brigetioi Kisbronzok magángyűjteményekből. Archaeologiai Értesítő 38. Budapest, (1942) 216–245.
- RÉTHYL. 1895: Archaeológiai Értesítő XV. Budapest, (1895) 88–91. RIU 4 1984: Burger, A. Sz. – Fülep, F., Die Römischen Inschriften Ungarns. 4. Budapest-Bonn, 1984.
- SZABÓ M. – BORHY L. 2015: Magyarország története az ókorban: kelták és rómaiak. Budapest, 2015.
- SZŐNYI, E. 1998: Római kori bronz szoborlelet Árpás-Dombiföldről. Arrabona, 36 (1998) 9–18.
- TÓTHE. 2006: A pogány és keresztény Sopianae. Specimina Nova XX (2006) 49–102.

- VISY ZS.* 1978: Pannoniai limes-szakaszok légifényképeken. *Archaeológiai Értesítő* 105 (1978) 235–259.
- VISY, ZS.* 1985–86: A pannoniai katonai diplomák kryptotopográfiai csapatfelosorolása. *Antik Tanulmányok*, 32. 1985–1986. 18–45. (Die kryptotopographische Truppenaufzählung in den Auxiliardiplomen von Pannonien. In: W. Eck und H. Wolff (Hrsg.): *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle.* Passauer Historische Forschungen 2. Köln – Wien, 1986. 482–517.
- VISY ZS.* 2013: Sopianae településtörténete. In: J. Vonyó – Zs. Visy: *Pécs története I.* Pécs, 2013. 93–152.
- WEBER-LEHMANN, C.* 2014: Kopf des Kaisers Severus Alexander. In: *Gebrochener Glanze. Römische Großbronzen am UNESCO Welterbe Limes.* Landesmuseum Bonn, Bonn–Nijmegen, 2014. 152–154.

Képek:

- Fig. 1: A pannoniai limes Lugioval és Sopianae-val. (*VISY* 2000, 26.)
- Fig. 2: Sopianae D-i részének Kr.u. 2-3. századi épületei. (*VISY* 2013, 115.)
- Fig. 3: Lugio római kori katonai táborának helye (Dunaszekcső-Várhegy). (Pozsárkó Cs.)
- Fig. 4: Florentia (ex Lugio) ábrázolása. (*Notitia Dignitatum*).
- Fig. 5: Marcus Aurelius császár 1974-ben megtalált bronz portréja a castellum területéről (Dunaszekcső-Várhegy). (*FÜZILI*.)
- Fig. 6: A Víztorozó alapozásakor 1974-ben végzett ásatás képe az egykori principia feltételezett helyén. (*NÁDOR K.*)
- Fig. 7: A 2008-ban lesüllyedt löszfal. (*GÁBOR O.*)
- Fig. 8: A Várhegy K-i oldalának 2012-ben történt leomlásakor keletkezett természetes metszetfal megtisztítás utáni fényképe, a beazonosított korú rétegek jelölésével. (*GÁBOR O. –NAGY G.*)
- Fig. 9: Megtisztított metszet a Várhegy D-i oldalának mesterséges részűjén, a beazonosított korú rétegekkel. (*GÁBOR O. –NAGY G.*)
- Fig. 10: Lugio vicus (Dunaszekcső-Szentjános-hegy) ásatásán előkerült pénzek időbeli megoszlása. (*NAGY B. –GÁBOR O.* 2017, 262.)